

ТАМАРА ВРОНСЬКА

докторка історичних наук, викладачка,
Воєнно-дипломатична академія ім. Є.Березняка
(Київ, Україна), vronska_tamara@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7762-5461>

ОЛЕНА СТЯЖКІНА

докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
відділ історії України другої половини ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), fotodonetsk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

МІНУСНИКИ У ПРОСТОРІ РАДЯНСЬКОГО ТЕРОРУ (1917–1953 рр.)

Анотація. Мінусники – це вербальний та соціальний витвір радянської держави, яка через репресії, дискримінацію й контроль створювала спільноти «своїх» і «чужих», тавруючи останніх каральними методами та формуючи специфічну мову для їх позначення. У статті йдеться про особливу категорію громадян («країни Рад»), яких було визнано «соціально небезпечними» й покарано заборонаю селитися в низці місцевостей СРСР після примусового «видалення» з місць постійного проживання, а також відбуття покарання у системі ГУЛАГ. Репресовані в такий спосіб люди отримували припис, де заборонені для них території позначалися як «мінус 6», «мінус 12» (цифри означали кількість визначених місцевостей, а слово «мінус» увійшло в радянську новомову як коренева конструкція поняття, що позначало репресовану та дискриміновану в такий спосіб спільноту). **Метою статті** є оприявлення мінусників, тривалий час практично «невидимий» для дослідників категорії репресованих. Зумовлені метою **дослідницькі завдання** полягають в аналізі процесу конструювання більшовицької концепції географічної ізоляції «неполярних», практичного запровадження цього виду покарання, визначення логіки творення радянського простору як простору заборон. **Методологія** дослідження поєднує інструментарій історико-правового аналізу, соціальної антропології та концепції соціального творення простору. **Наукова новизна** полягає не лише у включенні до дослідницького тезаурусу нового поняття «мінусники», а й у розширенні загального уявлення про політичний терор і його наслідки. Режимність радянських територій аналізується не як прояв сталінської репресивної політики, а як органічна частина існування тоталітарного механізму, перші оберти якого відбулися одночасно із захопленням влади більшовиками. Подаються соціально-політичні портрети мінусників та причини набуття ними такого статусу. Простежується трансформація «карти заборонених просторів», з'ясовується логіка й парадигмальні зміни у творенні символічної радянської географії. **Висновки.** Доведено, що в арсеналі тотального терору, окрім добре відомих форм репресування (фізичне знищення, позбавлення волі, заслання), широко використовувалося «очищення» суспільства цільовою географічною ізоляцією громадян, визнаних «соціально небезпечними», а також колишніх в'язнів системи ГУЛАГ. Вислання й заборона на проживання в окремих місцевостях ставали ефективним механізмом соціальної інженерії пролонгованої дії. Створення великого загону мінусників було складовою процесу атомізації суспільства, конструювання просторової ієрархії, соціального відчуження людей і територій.

Ключові слова: терор, репресії, дискримінація, примусове виселення, мінусники, ізоляція, соціальна інженерія, режимні території, простір терору.

Інституціалізація та легітимізація «режимної географії»

Нинішнє невід'ємне й цілком природне право громадянина на вільне пересування, на індивідуальний вибір місця проживання в межах своєї держави або й поза нею, за радянських часів суворо обмежувалося чинним законодавством, свавіллям, силою примусу задля тотального контролю, «санації» суспільства, руйнації соціальних зв'язків зі звичним середовищем в умовах штучно створеного режиму перманентної «надзвичайщини», керованої партійною верхівкою. Такий спосіб життя став звичним для громадян СРСР, позаяк іншого, вільного, вони не знали. Точкою відліку, альфою та омегою радянського «мученого життя» (А.Еткінд¹) були тортури – тривалі, розтягнуті у часі, наслідовані поколіннями таврованих «колишніх», «зайвих» людей, «позбавленців», «куркулів», «націоналістів» тощо. Фізичне знищення або його загроза були ключовим моментом, який визначав ієрархію решти радянських тортур. І тому значна частина з них, та, що не завершилася розстрілом або фатальним Голодомором, узагалі не сприймалася як репресія, а навпаки, могла фіксуватися в пам'яті як «щасливий випадок», «удача», ба навіть «вияв радянської справедливості». Такий самопогляд сприяв формуванню, закріпленню не тільки політичної та символічної традиції, у котрій порушення фундаментальних прав (за умов збереження життя) не маркувалось як щось екстраординарне. Він конструював й історіографічну та пам'ятеву традицію, у межах якої тортуровані, однак уцілілі люди не описувалися та не розглядалися як постраждали спільноти.

Уже від перших років приходу до влади більшовики, окрім інших методів терору, використовували і примусове вислання зі власних домівок із заборонаю проживання в режимних та паспортизованих місцевостях паралельно з каральними й дискримінаційними заходами. Тягарем «географічного мінуса» було наділено більшість громадян після вичерпання строку покарання за політичні «злочини». Вони могли повернутися додому лише тоді, коли мешкали не в адміністративно-індустріальних центрах, позаяк останні належали до режимних місцевостей, коло яких за радянських часів неухильно розширювалося.

В історіографічній ретроспективі запропонована тема дослідження в її широкому розумінні корелюється й почасти спирається на масивний доробок гуманітаристики, пов'язаний з осмисленням феномену «модерніті» та модерних держав у стратегіях побудови «досконалого» (з перспективи можновладців) суспільства й державного інтервенціонізму (у вигляді контролю, диктату, примусу, стимулювання, вироблення «норм» та «аномалій», піклування тощо) як методу цієї побудови². Тема також частково базується на працях тих істориків, котрі, намагаючись досягнути специфіку радянського модерніті як

¹ *Эткінд А. Кривое горе: Память о непогребённых / Авториз. пер. с англ. В.Макарова; 2-е изд. – Москва, 2018. – С.49.*

² *Bauman Z. Modernity and the Holocaust. – Ithaca, 1991; Giddens A. The Consequences of Modernity. – Stanford, 1990; Scott J.C. Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed. – New Haven, 1998.*

антиліберального й відверто антилюдського проекту, осмислювали насилля та репресії як фундамент і головні методи управління більшовицького режиму³; фахівців, котрі, аналізуючи «радянське» як специфічну цивілізацію, фокусувалися на методах соціальної інженерії й соціального залучення до втілення більшовицької моделі соціалізму.

Слід, однак, зазначити, що аналіз власне вислання («географічного мінуса») як прояву терору або як механізму «виключення» людей з «ідеального радянського» суспільства, не був специфічно й акцентовано присутнім у згаданих вище проблемних полях, а мав побіжний, «черезкомовий» характер. Ця історіографічна порожнеча породжена щонайменше двома чинниками. По-перше, дослідники зазвичай зосереджувалися на найбільш жорстких виявах політичного терору, а вислання для доволі великої групи людей сприймали як пролонгацію насильства, або як досить м'який вид покарання, не вартий прискіпливої уваги. По-друге, практики примусового виселення, на відміну від практик (і масштабів) радянського терору, не були надзвичайними й абсолютно унікальними порівняно з попередніми періодами історії Європи та Російської імперії, принаймні на перший, не ґрунтований на документальних матеріалах погляд. Така «невидимість», «звичайність» і неготовність аналізувати виняткову специфічність вислання як різновиду репресії й, водночас, механізму соціальної інженерії робила «невидимою» та незрозумілою (або принаймні непроаналізованою) динаміку формування символічного радянського простору й «режимних територій» у ньому. Крім того, сформоване, зокрема через магістральні історіографічні тренди, уявлення про «додатковість», порівняну м'якість репресивного заходу призвело до відсутності належної чіткості в розмежуванні, а почасти й розумінні вислання як *міри покарання* та вислання як *дискримінаційного акту*. А хронологічний зсув, пов'язаний з історіографічним оприявленням примусового виселення на початку 1930-х рр. (у межах аналізу запровадження паспортної системи⁴) зробив невидимою й цю репресію, і символічну географію, що породжувалася нею, упродовж усіх 1920-х рр. Зрештою така «сліпота» щодо нібито «додаткового» покарання вкладається й додає ваги ширшій історичній концепції, котра штучно відділяє жахи сталінізму від попереднього «ленінського»/«непівського» періоду.

Ще однією проблемою, яка дається взнаки при аналізі історіографії, стала відсутність певності, ясності щодо розмежування понять «заслання», «вислання», а отже й щодо особливостей застосування останнього у кримінальному та адміністративному порядку стосовно різних категорій населення⁵.

³ *Conquest R.* The Great Terror: A Reassessment. – New York, 1990; *Getty J., Naumov O.* The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939. – New Haven, 1999; *Hagenloh P.* Police, Crime, and Public Order in Stalin's Russia, 1930–1941: Ph. D. diss. – University of Texas, 1999; Політичний терор і тероризм в Україні: XIX–XX ст.: Історичні нариси. – К., 2002.

⁴ Див., напр.: *Alexopoulos G.* Stalin's Outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926–1936. – Ithaca, 2003; *Шурер Д.Р.* Сталинский военный социализм: репрессии и общественный порядок в Советском Союзе, 1924–1953 гг. / Пер. с англ. А.Л.Раскина. – Москва, 2014.

⁵ *Гернет М.Н.* История царской тюрьмы: В 5 т. – Москва, 1960–1963; *Перегудова З.И.* Политический сыск в России (1880–1917 гг.). – Москва, 2000; *Таганцев Н.С.* Ссылка и высылка

Виняток становлять хіба що окремі дослідники, які побіжно розглядали це питання у працях з історії радянських органів держбезпеки, паспортизації, режимних заходів у СРСР та УРСР⁶.

Проблему «мінусників» (як і використання цього поняття) на науковому рівні вперше було порушено у другій половині 1990-х рр. при розгляді режимних заходів і запровадження паспортної системи в радянській Україні⁷. Пізніше згадки стосовно покараних/дискримінованих заборонаю проживати в певних місцевостях СРСР фрагментарно подавалися у виданнях іншого тематичного забарвлення⁸. Простір терору як географія несвободи, щоправда з точкою відліку у «сталінському терорі», акцентовано визначався у працях В. Колосова й П. Поляна⁹.

Власне ж поняття «мінусники» дослідники практично не згадували¹⁰. Термін, який увійшов у життя через мову репресованих і, почасти, призвідників терору, був зрозумілим та розповсюдженим у побутовому спілкуванні жертв більшовицької (ширше – радянської) системи. Він зрідка зустрічається в мемуарно-публіцистичній літературі. Утім і з неї, за незначним винятком¹¹, мало що можна довідатися про формування у СРСР цього виду покарання/дискримінації. Сам цей термін абсолютно незрозумілий для

как уголовное наказание // Журнал гражданского и уголовного права. – 1881. – №4. – С.1–52 та ін.

⁶ *Перепелиця І.* Советська пашпортизація як засіб московського поневолення і терору // Визвольний шлях. – Вип.11(73). – Лондон, 1953. – С.17–21; *Метьюз М.* Ограничение свободы проживания и передвижения в России (до 1932 г.) // Вопросы истории. – 1994. – №4. – С.22–34; *Фельштинский Ю.* К истории нашей закрытости: Законодательные основы советской иммиграционной и эмиграционной политики. – Москва, 1991; *Винниченко І.* Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994; *Попов В.П.* Паспортная система в СССР (1932–1976 гг.) // Социс. – 1995. – №8. – С.3–14; №9. – С.3–13; *Байбурич А.* Введение паспортной системы в СССР [Електронний ресурс]: <http://albertbaiburin.ru/cntnt/aktualnie-okna/vedenie-rasportnoy-sistemi-v-sss.html>; *Муан Н.* Паспортная система и выбор места жительства в России и Советском Союзе // Неприкосновенный запас. – 2005. – №4(42); *Окіннюк В.Т.* Державне політичне управління УСРР (1922–1934): Історико-юридичний аналіз. – К., 2002; *Пащенко Д.А.* Становлення та еволюція режимної системи в радянській Україні (1917–1953 рр.). – Вінниця, 2019 та ін.

⁷ *Вронська Т.* Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України. – Вип.1. – К., 1997. – С.125–143; *Вронська Т.В., Кульчицький С.В.* Радянська паспортна система // Український історичний журнал. – 1999. – №3/4.

⁸ *Вронська Т.* Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). – К., 2013; *Ії ж.* Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948–1953 рр.). – К., 2019.

⁹ *Полян П.М.* Не по своей воле: История и география принудительных миграций в СССР. – Москва, 2001; Сталинские депортации: 1928–1953: Документы / Сост. Н.Л.Поболь, П.М.Полян. – Москва, 2005; *Колосов В.А., Полян П.М.* Ограничение территориальной мобильности и конструирование пространства от сталинской эпохи до наших дней // Режимные люди в СССР. – Москва, 2009. – С.25–48; *Полян П.* География несвободы: об инфраструктуре депортаций и советской режимности [Електронний ресурс]: <http://demoscope.ru/weekly/2015/0651/analit04.php>

¹⁰ Чи не єдина стаття, де в назві використане це поняття: *Образцова Е.Н.* «Минусники» (политические репрессии в отношении представителей «бывших» сословий в Калининской (Тверской) области в 1930-е годы) // Равнина русская: Опыт духовного сопротивления: Мат. Междунар. науч.-практ. конф. (Москва, 31 января – 2 февраля 2013 г.). – Москва, 2014. – С.439.

¹¹ *Гинзбург Е.С.* Крутой маршрут: Хроника времён культа личности. – Москва, 1990; *Солженицын А.* Архипелаг ГУЛАГ: 1918–1956: Опыт художественного произведения: Полное издание в одном томе. – Х.; Белгород, 2014; *Петрус К.* Узники коммунизма. – Москва, 1996.

більшості мешканців сучасної України. Він став надбанням історії, але, як не парадоксально, не має власної історії – тексту або корпусу текстів, де б аналізувалися та пояснювалися хронологія, логіка, антропологія цього виду репресування.

Крім того, більшість досліджень, що так чи інакше зачіпають вказане питання (за поодинокими винятками¹²), залишаються «незалюдненими», знеособленими, а у ґрунтовних працях, де увагу зосереджено саме на людях¹³, немає, як зазначалося вище, власне мінусників. Це суттєво утруднює розуміння не лише самої філософії цього виду репресій, його інституціалізації та інструментарію, а й усвідомлення трагізму зламанних доль багатьох людей, шлях яких від примусового «видалення» в 1920-х рр. завершувався часто-густо у другій половині 1930-х рр. вищою мірою покарання. У збоченій парадигмі «радянської справедливості» мінусники, імовірно (принаймні деякий час, до наступної, більш жорстокої розправи), уважали себе свідками гуманності репресивної системи, а отже й вони самі, і суспільство у цілому втрачали орієнтири на сходинках більшовицького зла, що приводили пересічних людей до повної та мовчазної згоди на безправ'я.

Завдяки розширенню джерельної бази дослідження не лише за рахунок маловідомих нормативно-законодавчих актів, які регламентували примусове вислання, а й архівно-кримінальних справ мінусників, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України та обласних архівосховищах, нині є можливість реконструювати протокол і перебіг кримінального провадження, а також трансформацію цього виду покарання паралельно з розширенням кола режимних місцевостей у СРСР та УРСР.

Задля справедливості слід зазначити, що обмеження свободи пересування і практику географічної ізоляції певних категорій населення винайшли не більшовики. Примітно, що вони самі за часів Російської імперії були жертвами цього різновиду репресій – В.Ленін відбував заслання в Єнісейській, Й.Сталін – у Вологодській, Томській губерніях, Туруханському краї. Тож маючи не тільки історичний, але й власний досвід, вони використали найгірші надбання попередніх часів, розширивши їх до небачених раніше масштабів.

Короткий період незалежності України після розпаду Російської імперії був украй проблематичним у контексті неадекватності законодавчої бази новій історичній ситуації. На території Української Народної Республіки значною мірою продовжували зберігати чинність старі юридичні норми. Тяглість імперської законодавчої традиції, у тому числі й у свідомості носіїв і провідників ідеї національної державності, агресія більшовицької Росії проти УНР, нестабільність міжнародної ситуації, внутрішня криза – ці та інші вагомні чинники не дозволили українським урядовцям порушити питання про лібералізацію законодавства. Начальник контррозвідки Дієвої армії УНР М.Чеботарів писав у спогадах: «Ніяких не було ухвал, постанов,

¹² Пастушенко Т. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні. – К., 2011; Вронська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАґу (1948–1953 рр.). – К., 2019.

¹³ Режимные люди в СССР. – Москва, 2009.

розпоряджень українського уряду, Директорії щодо кваліфікації злочинств, а також які і за що мають бути кари, а тому суди керувалися законами Російської держави. Результат був той, що багатьох суди засуджували до заслання в Сибір (а ми ж його не мали), або тяжкі кари – засудження до каторжних робіт (ми їх також не мали) і т. д. Тому всі засуджені в такий спосіб сиділи в призначених для цього вагонах валки контррозвідки»¹⁴. І все ж, попри те, що не відбулося руйнації імперської матриці «злочину та кари», практики покарання політичних опонентів були менш людожерними. А розмисли з програмного тексту М.Грушевського, де ознакою демократичної влади оголошувалося: «Щоб не було ніякої тісноти від власті людям, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі»¹⁵, давали надію на можливість творення іншого формату кримінального законодавства, у котрому Сибіру не було б місця не тільки з географічних, а й суто ліберальних міркувань.

Натомість російські більшовики взялися за побудову суспільства, ґрунтованого на принципі «виключення» «інших» («колишніх») і створення (почасти штучного) «своїх». Вони не тільки пролонгували, а й удосконалили методи жорстко критикованої ними ж каральної практики царату. П.Голквіст зазначив, що так само, як і у часи Французької революції, «революціонери не тільки перейняли в режиму більшість його звичаїв, умовностей та способів мислення [...], вони використали руїни старого порядку для створення нового», однак на відміну від французьких попередників не стільки для стабілізації й нормалізації, скільки для впровадження тотальної війни проти співгромадян¹⁶.

З обіцяною більшовиками свободою пересування трапилося те саме, що й із землею та фабриками, які мали належати селянам і робітникам. Аж до зникнення радянської держави зі світової мапи законодавство не передбачало права вільного пересування для громадян. Жодна з радянських конституцій (1924, 1936, 1977 рр.) не містила подібних положень. На шлях ігнорування власних обіцянок новий режим став дуже швидко. Уже 19 грудня 1917 р. інструкція наркомату юстиції РСФРР «Про революційний трибунал...»¹⁷ ренімувала право на примусове «видалення» осіб, визнаних винними в організації та підбурюванні до виступів проти чинної влади, саботажників тощо зі «столиць, окремих місцевостей або меж Російської Республіки»¹⁸. Діапазон строків такого покарання не встановлювався. Спеціальні суди наділялися правом виносити свій вердикт, «керуючись велінням революційної совісті»¹⁹ – примарної політичної «етики», якої їм, на відміну від правового сумління, вочевидь не бракувало.

¹⁴ Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): Науково-документальне видання. – К., 2003. – С.53.

¹⁵ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С.116.

¹⁶ У лапках наведено цитату з праці А. де Токвіля «Старий порядок і революція» (1856 р.): *Holquist P.* Violent Russia, Deadly Marxism? Russia in the Epoch of Violence, 1905–21 // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History.* – 4(3): 627–52. – Summer, 2003. – P.640.

¹⁷ Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. – Москва, 1942. – С.181.

¹⁸ Там же. – С.181–183.

¹⁹ Там же.

Утім у роки воєнного комунізму такий доволі м'який вид репресій, як вислання, застосовувався не так часто. Перевага надавалася більш радикальним заходам. Наприкінці 1921 р. російська більшовицька влада без будь-яких законних підстав почала готувати масштабну операцію з «видалення» не лише за межі своєї новопосталої держави, а й формально незалежної України, великої групи інтелігенції. Не переповідаючи всіх перипетій цих перших акцій²⁰, які доволі детально викладено в науковій літературі, а також інших примусових переміщень, зокрема й українських викладачів²¹, принагідно слід наголосити, що вже тоді на верхівці компартійного «бомонду» далекоглядні функціонери добре усвідомлювали необхідність «правової» легітимації подібних дій. Тому не випадково спочатку виникла ідея²², а згодом закипіла робота зі створення інституції, яка мала б право ухвалення рішень щодо примусового «видалення» за кордон та в межах держави громадян, яких у доповідній ДПУ РСФРР на ім'я Й.Сталіна від 9 травня 1922 р. називали «шкідливими й нахабними елементами»²³.

Пам'ятаючи про свої гучні заяви щодо відмежування від «каральної практики царату», у верхніх ешелонах радянського політикуму вирішили йменувати новостворений позасудовий орган не Особливою нарадою, як це пропонувалося, а дали їй більш прийнятну назву – Особлива комісія при НКВС (іноді в документах вона згадується як «комісія з адміністративних виселень», «адмінкомісія»).

Рішення, легітимізоване декретом ВЦВК від 10 серпня 1922 р. «Про адміністративне вислання», виявилось розпливчастим як за змістом, так і за використанням у ньому понятійним апаратом. Передусім декларувалася філософія такого покарання: «З метою ізоляції осіб, причетних до контрреволюційних виступів, [...] у тих випадках, коли є можливість не вдаватися до арешту (вірогідно, малося на увазі позбавлення волі – *Авт.*), установити вислання за кордон або в певні місцевості РСФРР в адміністративному порядку». Ще одне положення, викладене в п. 7, розтлумачувало, що всі вислані до «певних місцевостей» примножують чисельний загін «позбавленців»²⁴.

²⁰ Примусове «видалення» викладачів і науковців-гуманітаріїв за кордон, що відбулося 29–30 вересня 1922 р. двома рейсами німецьких пасажирських суден із портів Петрограда, здобуло узагальнюючу образну назву «філософського пароплава». Вислання «нелояльних» інтелектуалів у такий самий спосіб відбулося одночасно з Одеси та Севастополя.

²¹ *Литвин Н.* Вислання професури 1922 р. як ідеологічний чинник боротьби з українською інтелігенцією // Форум історичних наук. – 2010. – №3. – С.119–126; *Гусев В.* Застосувати як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі Федерації // Віче. – 1994. – №10. – С.120–125.

²² 15 грудня 1921 р. з ініціативи голови ВНК Й.Уншліхта було ухвалено рішення про створення спеціальної комісії, яка мала підготувати відповідні пропозиції та узгодити організаційні питання (див.: В.И.Ленин и ВЧК: Сборник документов (1917–1922). – Москва, 1975. – С.192).

²³ *Мозохин О.Б.* Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности, 1918–1953. – Москва; Жуковский, 2006. – С.46.

²⁴ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – Москва, 1993. – С.12; Собрание узаконений РСФСР за 1922. – №51. – Ст.646. Пізніше, 4 листопада 1926 р., цю ж санкцію було закріплено в «Інструкції про вибори міських і сільських рад...», затвердженій ВЦВК, де говорилося, що до позбавленців належать «особи, вислані в адміністративному порядку [...]; позбавлені права проживати на місці свого

Характерно, що ані змінена назва (з наради на комісію), ані туманний зміст документа не могли приховати того факту, що більшовицькі лідери відтворили саме ті практики заслання, які багато хто з них відчув на собі за часів Російської імперії. Копіюючи каральну практику радянської Росії, аналогічну постанову 6 вересня 1922 р. ухвалили й у радянській Україні²⁵.

Аналізуючи створення «правової» бази позасудового покарання, доречно згадати кодифіковане радянське кримінальне законодавство. У першому кримінально-правовому акті більшовицької держави – «Керівних началах із кримінального права РСФРР», ухвалених 12 грудня 1919 р. (набули чинності 4 серпня 1920 р. і на території УСРР), серед п'ятнадцяти видів покарання вислання чи заслання взагалі не передбачалося, так само, як і заборони або обмеження на проживання в певній місцевості. Проте цілком відверто декларувалося: «Без особливих правил, без кодексів озброєний народ справлявся та справляється зі своїми гнобителями»²⁶. У ст. 10 формулювалася філософія репресій: «При виборі покарання треба мати на увазі, що злочин у класовому суспільстві викликається устроєм суспільних відносини, в якому живе злочинець»²⁷.

У «дебютних» кримінальних кодексах радянських Росії та України 1922 р. серед інших покарань передбачалося, відповідно, «вигнання з меж РСФРР (а також і з УСРР – *Авт.*) на строк або безстроково». У ст. 49 КК УСРР проголошувалося, що особи, визнані судом за своєю «злочинною діяльністю» або за зв'язками зі «злочинним середовищем» визначеної території «соціально небезпечними», можуть бути позбавлені за вироком суду права перебування в певних місцевостях на строк до трьох років²⁸.

У такий спосіб законодавство цинічно визнавало, що факт реальної провини значення не має. Саме тоді було закладено сприятливе підґрунтя для трансформації поняття «соціально небезпечні елементи» на величезне провалля, яке згодом поглине у своїх надрах широке коло людей, стигматизованих владою в такий спосіб.

У Кримінальному кодексі УСРР 1927 р. в переліку заходів «соціального захисту» (від 1934 р. вживався термін «покарання»), серед інших, у ст. 21 (пункт «ж»), було зафіксовано каральну санкцію: «Видалення з певних місцевостей на термін до трьох років»²⁹. Такі новації впроваджувалися до нової редакції документа під впливом ухваленого 31 жовтня 1924 р. концептуально важливого

попереднього поселення через зв'язки зі злочинним середовищем за судовим вироком» (див.: [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3106.htm).

²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.964. – Арк.88.

²⁶ Хрестоматія по истории отечественного государства и права 1917–1991 гг. – Москва, 1997. – С.63–68 [Електронний ресурс]: <http://docs.cntd.ru/document/901870462>

²⁷ Там же.

²⁸ Див.: Музиченко П. Історія держави і права України. – К., 2006. – С.271, 297.

²⁹ Уголовное законодательство СССР и союзных республик (Основные законодательные акты) / Сост.: Е.М.Ворожейкин, О.И.Гаццо и др.; отв. ред. Д.С.Карев. – Москва, 1957. – С.41. До Кримінального кодексу 1927 р. (на відміну від редакції 1922 р.) було запроваджено новацію: до осіб, визнаних «соціально небезпечними», дозволялося застосовувати як вислання, так і заслання.

законодавчого акта – «Основних засад кримінального законодавства СРСР і союзних республік», в якому чітко обумовлювалися та розмежовувалися засланні й різні види вислання; передбачалося «видалення [...] за межі окремої місцевості з поселенням у тих чи інших місцевостях або без такого, із заборону проживання в тих чи інших місцевостях або без такої заборони»³⁰. Ці види покарання могли бути як основними, так і додатковими (після вичерпання строку позбавлення волі чи заслання, ст. 33 КК УСРР).

Вердикти щодо внутрішнього вислання (незначного «географічного мінуса») у судах загальної юрисдикції в 1920-х рр., а також і пізніше, лише зрідка ухвалювалися як основне покарання. Доведення слідством факту «соціальної небезпечності» та «зв'язків зі злочинним середовищем» було доволі складною справою. Тому більшовицька верхівка вирішила делегувати це завдання позасудовим органам, де процедурні питання зазвичай ігнорувалися, а слухання справ відбувалося у закритому режимі.

Згадані фактори стали наріжним каменем філософії позасудового покарання у вигляді вислання. Усвідомлення «ефективності» подібних обвинувачень, а також недосконалості ухвалених раніше документів активізувало зусилля «правотворців». Від жовтня 1922 р. одна за одною почали з'являтися державні й відомчі директиви, які доповнювали, уточнювали та роз'яснювали попередні. Сфокусуємося лише на деяких найважливіших, зокрема спеціальній інструкції НКВС РСФРР від 3 січня 1923 р., якою прописувався порядок застосування серпневого (1922 р.) декрету «Про адміністративне вислання». У цій настанові фіксувалася надважлива теза, яка стане визначальною для великого загону майбутніх мінусників радянської держави: «Адміністративне вислання застосовується до осіб, перебування яких у цій місцевості [з огляду] на їх діяльність у минулому, зв'язки зі злочинним середовищем із точки зору охорони революційного порядку вважається небезпечним»³¹. Інструкція уточнювала доти розпливчатий зміст поняття «вислання» сукупно з його триступеневою градацією: 1) з певної місцевості із заборону проживання в певних населених пунктах РСФРР; 2) із певної місцевості в конкретний район РСФРР (заслання); 3) вислання за кордон³². Таким чином запроваджувалося абсолютно чітке нововведення у вигляді заборони оселятися у визначених місцевостях. Цю санкцію в побутовому та відомчому мовленні згодом і назвуть «мінусом».

Аналогічна інструкція республіканського ДПУ, оголошена наказом Наркомату внутрішніх справ УСРР 2 лютого 1923 р., на відміну від згаданої вище, визначала чотири види позасудового вислання: 1) із певної місцевості без установа району проживання в межах УСРР, крім спеціально заборонених зон; 2) у призначений для цього район УСРР; 3) за межі радянської держави, тобто за кордон; 4) з УСРР до РСФРР³³. Санкція, сформульована

³⁰ Уголовное законодательство СССР и союзных республик (Основные законодательные акты). – С.9.

³¹ Див.: [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_1474.htm

³² Там же.

³³ *Окійнюк В.Т.* Державне політичне управління УСРР (1922–1934): Історико-юридичний аналіз. – С.29.

першою, якраз і виявилася базовою для українських мінусників, за винятком хіба що тих, хто набували такого статусу після відбуття покарання за політичними статтями. Для них «географічний мінус» буде значно більшим. Четверта санкція наказу символічно «повертала» українцям Сибір (точніше – українців у Сибір), а також і північ Росії як місця традиційного заслання ще з імперських часів.

В УСРР адміністративне вислання перебувало в компетенції губернських відділів ДПУ. На кожному особу заводилася відповідна справа, в якій, окрім установочних даних, формулювалися підстави такої санкції. Ці матеріали разом із висновком ДПУ УСРР надсилалися на розгляд Особливої комісії з вислання при республіканському НКВС, очолюваної головою ДПУ та наркомом внутрішніх справ. Ця інституція почала працювати з 23 листопада 1923 р. Станом на 26 січня 1924 р. відбулося одинадцять засідань³⁴.

Віднайти справи та відстежити долі висланих унаслідок діяльності згаданого республіканського позасудового органу доволі непросто. Утім удалося встановити, що на одному з цих засідань (26 жовтня 1923 р.) слухалася справа кількох мешканців Полтавщини: Пантелеймона Кудрі-Місцевого (1893 р. н.), Йосипа Мельника (1881 р. н.), Миколи Кухаря (1878 р. н.), обвинувачених за стандартною для таких, як вони, ст. 58 КК РСФРР («організація збройного повстання з контрреволюційною метою»). Перелічені особи замість позбавлення волі в концентраційних таборах, про що клопоталося в таких випадках слідство, отримали однаковий присуд: заборона проживання в Москві, Петрограді, Харкові, Києві, Одесі, Ростові-на-Дону («мінус 6», на той час ще не легітимізований належним чином відповідними директивами), в Україні та у прикордонній смузі терміном на 3 роки. Усіх згаданих мешканців Полтавщини реабілітовано також в один день – 19 вересня 1989 р.³⁵

Того ж 26 жовтня 1923 р. ця сама комісія вирішувала долю студента 3-го курсу мовно-історичного відділення Полтавського інституту народної освіти Петра Кашканця (1900 р. н.), уродженця с. Новотроїцьке на Запоріжжі, якому інкримінували ст. 68 КК УСРР («приховування і сприяння контрреволюційним злочинам»). Він отримав такий самий вирок, як і його земляки – «мінус 6». Подальшу долю колишнього студента-мінусника встановити не вдалося, але він, як і багато інших безпідставно репресованих, був реабілітований лише в 1994 р.³⁶

Вивчення кримінальних справ згаданих та інших мінусників початку 1920-х рр. дає змогу переконатися в тому, що вердикти позасудового органу, формально схожі за набором процесуальних документів і безпідставністю обвинувачень, суттєво різнилися між собою у формулюваннях, зокрема й визначенні кола географічних обмежень. Очевидно, це було спричинено недосконалістю ухвалених приписів, правил та процедури, зокрема перетинанням кількох видів покарання, пов'язаних із «видаленням» тієї чи іншої

³⁴ Там само. – С.30–31.

³⁵ Національний банк репресованих ([Електронний ресурс]: <http://www.reabit.org.ua/nbr/>). – Записи №164674, 169107, 167392.

³⁶ Там само. – Запис №164853.

особи в певний «географічний мінус» (вигнання за межі держави, заслання, виселення з конкретної місцевості).

З утворенням СРСР у контексті загальних організаційно-функціональних змін у радянській карально-репресивній системі³⁷ союзному ОДПУ й республіканському ДПУ, з огляду на завдання, покладені на органи держбезпеки («боротьба з політичною та економічною контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом»), було делеговано позасудові функції. Створення Особливої наради регламентувалося закритою постановою ВЦВК від 28 березня 1924 р. «Про права Об'єднаного державного політичного управління у частині адміністративної вислання, заслання та ув'язнення до концтаборів»³⁸. Не забарилася й з організацією аналогічного підрозділу при колегії ДПУ УСРР. Згадані каральні органи фактично перебрали на себе функції комісій із питань адміністративного вислання. Щоправда, компетенція республіканської Особливої наради обмежувалася примусовим переміщенням громадян лише у межах УСРР, а кожен вирок мав затверджуватися у відповідному союзному позасудовому органі³⁹.

2 квітня 1924 р. положення щодо компетенції ОДПУ було оголошене спеціальним наказом ОДПУ СРСР №172⁴⁰. До речі, упродовж другої половини 1920 – першої половини 1930-х рр. саме на останню відомчу директиву посилювалася новостворена Особлива нарада, ухвалюючи рішення про примусове «видалення» та заборону оселятися в певному «географічному мінусі» для осіб, обвинувачених, як правило, за ст. 56-10 КК УСРР (58-10 КК РСФРР).

У згаданих директивах було зафіксовано три види вислання для визнаних «соціально небезпечними» через причетність до «контрреволюційної діяльності, шпигунства та інших державних злочинів», а також підозрюваних у контрабанді, фальшуванні грошей тощо: 1) з місцевостей, де вони проживали, із наступною заборонаю оселятися там на строк до 3 років; 2) те саме, але додатково із заборонаю проживання ще в низці місцевостей або губерній, відповідно до списку, встановленого ОДПУ; 3) примусове вислання з обов'язковим встановленням конкретного місця проживання (як правило у віддалених районах СРСР) за спеціальною вказівкою ОДПУ під гласним наглядом⁴¹ місцевого відділу ДПУ на той самий термін (фактично заслання)⁴².

Упадає в око, що санкції видворення за кордон названі вище директиви не містили. Створення «пропагандистської держави» (П.Кенез⁴³) і розуміння

³⁷ 15 листопада 1923 р. на базі ДПУ НКВС РСФРР було створене Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ) при РНК СРСР і, відповідно, республіканське ДПУ, виведене із складу НКВС та підпорядковане РНК УСРР.

³⁸ Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник / Сост.: А.И.Кокурин, Н.В.Петров. – Москва, 2003. – С.468–470.

³⁹ Там же. – С.469.

⁴⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://drive.google.com/file/d/0B5EVzBhAaAbjOWI3eXVxcUxtVWc/view>

⁴¹ Особи, які перебували під гласним наглядом, мали періодично прибувати на реєстрацію до органів ОДПУ за місцем проживання.

⁴² Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник. – С.468–470.

⁴³ Kenez P. The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929. – Cambridge University Press, 1985.

ролі пропаганди як суттєвого важеля соціальної інженерії були чинниками, які змінювали більшовицьке уявлення про ефективність та корисність покарання експатріацією. В умовах використання «ворожого імперіалістичного Заходу» як жупела для внутрішніх мобілізаційних процесів, видворення очевидно послаблювало б і символічні, і пропагандистські позиції радянської верхівки. Крім того, такі «засланці» могли стати важливим джерелом реальної інформації про «побудову комуністичного суспільства» як для міжнародної спільноти загалом, так і для розвідок інших країн. Єдиним покараним «вигнанням за кордон» наприкінці 1920-х рр. став Л.Троцький. І рішення про його видворення постало не в результаті кримінального переслідування, а ухвалювалося на засіданні політбюро⁴⁴.

Після «філософського пароплава» більшовики швидко засвоїли уроки невдалого з погляду пропагандистських завдань репресивного акту: діяльність радянських представництв в Європі вже з 1922 р. було націлено на підтримку ідеї «поворотництва» серед української еміграції, завдяки чому з-за кордону повернулися М.Грушевський, Н.Суровцева та інші діячі, котрі повірили в можливість зміни більшовицької політики⁴⁵.

Ще однією «новацією», щоправда успадкованою від царату⁴⁶, був той факт, що припис про примусове «видалення» містив норму про гласний нагляд (для засланих). У документі згадується і список заборонених місцевостей, установлений ОДПУ. Але визначення «заслання» знову не вживається, хоча саме таке покарання малося на увазі в останньому пункті положення.

Принагідно слід зауважити, що політична верхівка радянської України виявила неабияку оперативність у визначенні режимних місцевостей, навіть випередивши своїх союзних зверхників. Ще 19 березня 1924 р. (на дев'ять днів раніше згаданої вище ухвали про «права ОДПУ») вийшла постанова республіканських ВУЦВК і РНК «Про заборону соціально небезпечним громадянам перебувати в певних місцевостях УСРР», де містився перелік відповідних населених пунктів та вперше згадувалася 50-верстова смуга навколо міст⁴⁷. У новоствореному союзному карально-репресивному органі намагалися якось унормувати всі нюанси адміністративного вислання. Тому

⁴⁴ Див. докл.: *Роговин В.* Высылка Троцкого // Власть и оппозиции. – Москва, 1993.

⁴⁵ Див. докл.: *Мазипчук М.* Феномен «поворотництва»: чому українські емігранти повертались до СРСР [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/03/4/153775/>

⁴⁶ Див. докл.: *Токарева С.* Полицейский надзор в Российской империи // Вопросы истории. – 2009. – №6. – С.94–104.

⁴⁷ Відповідно до спільної постанови ВУЦВК та РНК УСРР від 19 березня 1924 р., особам, висланим в адміністративному порядку й за постановою судових органів, заборонялося впродовж трьох років мешкати у Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Херсоні, у 50-верстовій зоні навколо цих міст; у Волинській, Подільській і Донецькій губерніях (крім Старобільського округу); у Балтському, Одеському, Миколаївському, Херсонському та Єлисаветградському округах. «Для захисту правового ладу від соціально небезпечних осіб» усі громадяни, котрі перебували до дня видання документа на перелічених заборонених територіях, мали не пізніше 1 травня 1924 р. виїхати звідти й переселитися до інших місцевостей. Тоді ж Кримінальний кодекс УСРР доповнили статтею 95-1, що передбачала позбавлення волі строком на 1 рік для осіб, котрих за вироком суду або в адміністративному порядку було «видалено» з певних місцевостей, але потім вони повернулися туди всупереч забороні (див.: Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України: 4-те вид., офіц. – Вип.7. – X., 1924. – Ст.68. – С.162–163).

16 серпня 1924 р. підготували відповідне роз'яснення та розіслали на місця. Ще офіційно не послугуючись терміном «режимні місцевості», на відміну від «туманної» серпневої директиви 1922 р., тепер уже розтлумачувалося, що вислані позбавляються права проживати не лише у шести містах – Москві, Харкові, Одесі, Ростові-на-Дону, Києві, Ленінграді («мінус 6»)⁴⁸, а й у прикордонних губерніях. Право встановлювати власний (додатковий) перелік заборонених місцевостей в УСРР делегували республіканському наркомату внутрішніх справ. Ці ж повноваження було продубльовано в положенні про НКВС УСРР, затверджені постановою ВУЦВК і РНК 20 вересня 1924 р.⁴⁹

Окрім названих роз'яснень, документ яскраво засвідчував не лише процес формування «географії несвободи» (П.Полян), а і простору очікуваної небезпеки в політичних уявленнях більшовиків. Логіка першого чіткого визначення територій «мінуса» була, очевидно, пов'язана з побоюваннями антивладних закатів, підтриманих широким загалом. Цілком логічно, що успіх більшовицького перевороту в Петрограді й Москві однозначно відносив ці міста до потенційно небезпечних і тому заборонених для проживання «ворожих елементів». Але включення до переліку Києва та Харкова засвідчувало той самий страх. Нещодавній досвід запеклої боротьби українців за незалежність, здобутий у збройних силах УНР періоду Центральної Ради, в арміях Української Держави та Директорії, наявність «незалежників» серед українських комуністів – усе це робило саме Київ і Харків (радше як нову столицю, а не, власне, осердя спротиву) містами, з яких треба було виселити потенційних та уявних «ворогів». Примітно, що столиці інших союзних республік не удостоїлися такої «честі». Імовірно тому, що не поставали в більшовицьких уявленнях як «вибуховий» простір опору. Потрапляння до переліку Одеси було радше пов'язане з портовим/прикордонним, а отже відкритим для зв'язків зі світом, статусом цього міста.

Слід зазначити, що застосування санкції вислань/заслань в 1920-х рр. іноді було дивовижним у контексті вибору «географії покарання». «Інститути насилля створювали й ними управляли, – зауважив А.Еткінд, – люди тієї ж природи – класової, етнічної та людської, – як і ті, кого вони вбивали, піддавали тортурам та переінакшували»⁵⁰. Можна додати, що інститути насильства створювали люди того ж рівня освіченості (іноді – неосвіченості), інтелектуальної підготовки, знання географії країни, яку їм треба було вважати своєю, як і більшість нових громадян СРСР. І ця міра ерудиції та поінформованості призводила до казусів та дурниць у практиках покарання вислань.

⁴⁸ *Мозохин О.Б.* Право на репресии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности, 1918–1953. – С.63. 4 листопада 1929 р. ОДПУ своїм наказом уточнило перелік місцевостей, заборонених для проживання мінусників. Відтепер цей список («мінус 6») виглядав так: Москва та Московська обл., Ленінград і Ленінградська обл., Ростов-на-Дону й Північно-Кавказький край, Харків і Харківський округ, Київ та Київський округ, Одеса й Одеський округ (див.: *Зима В.Ф.* Человек и власть в СССР в 1920–1930-е гг. [Електронний ресурс]: <http://www.fedy-diary.ru/library-pages/v-fzima-chelovek-i-vlast-v-sssr-v-1920-1930-e-gody-politika-repressij-chast-i/>).

⁴⁹ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1924 р. – 4-те вид. – Х., 1924. – Ст.245. – С.703.

⁵⁰ *Еткінд А.* Кривое горе... – С.49.

Так, мешканця Крижополя, працівника Південно-Західної залізниці Терентія Квятківського (1894 р. н.) було заарештовано 25 червня 1924 р. як такого, що служив у Дієвій армії УНР і «мав злочинні зв'язки з петлюрівською організацією». Справу цього громадянина й відповідні документи ще на кількох осіб, яким інкримінували схожі обвинувачення, розглядав Подільський губернський суд. Він визнав докази слідства непереконаливими. Але замість звільнення підсудних справу передали на Особливу нараду при ДПУ УСРР, яка 5 жовтня 1924 р. ухвалила клопотатися перед аналогічним позасудовим органом ОДПУ засудити всіх до трьох років «визнання в північні губернії РСФФР»⁵¹. Однак 14 листопада Особлива нарада при ОДПУ ухвалила менш жорстке рішення, ніж просили про це «колеги» з радянської України: вислати колишніх петлюрівців із Крижополя та заборонити на два роки (хоча згідно з положенням про права ОДПУ цей термін становив три роки) проживати в Москві, Ленінграді, Харкові, Одесі, Києві, Ростові-на-Дону й відповідних губерніях («мінус 6»). А місцем власне вислання визначили... Полтаву, куди 25 червня 1925 р. прийшло повідомлення Тульчинського окрввідділу ДПУ, аби тутешні «чекісти» взяли на себе обов'язки «щільно спостерігати» за висланим⁵². Як склалася доля Т.Квятківського встановити не вдалося. Відомо лише, що його, як і багатьох інших, реабілітували вже за незалежної України – 12 квітня 1995 р.

У другій половині 1920 – на початку 1930-х рр. левову частку мінусників становили мешканці українського села, де непомірний тягар обов'язкових стягнень на користь держави і примусова колективізація спричинили опір, критику влади, а отже й репресії. Окрім наймасовіших (фізична розправа, позбавлення волі, депортації), до селян, згідно з рішеннями місцевого активу, застосовувалося примусове адміністративне «видалення» на «виселки» – у межах району попереднього проживання. Покараних у такий спосіб із певними застереженнями також можна зарахувати до категорії мінусників. Зона їх життєвого ареалу обмежувалася вузьким простором «виселків». Головною метою цього заходу була штучна ізоляція висланих, руйнування усталених соціальних зв'язків, позбавлення радянських «недоторканих» підтримки громади, що у зимових умовах (а виселення здебільшого відбувалися саме пізньої осені – на початку зими) означало неминучу смерть або відчайдушну боротьбу за виживання. Подібні акції перетворилися на потужний «виховний» стимул для тих, хто залишався у селі та ще опирався колективізації.

У цей самий час практикувалося й уже усталене позасудове вислання за рішеннями Особливої наради. Так, 26 липня 1929 р. цей орган працював особливо «натхненно». Кільком уродженцям Полтавщини: односельцям із с. Мала Нехвороща Машівського р-ну Іванові Черкаському (1887 р. н.) та Андрієві Герасименку (1890 р. н.), а також Опанасові Гальченку (1892 р. н.) з Решетилівського р-ну, заарештованим у різні дні, але за одним і тим самим обвинуваченням («антирадянська агітація»), визначили трирічну заборону

⁵¹ Державний архів Вінницької обл. – Ф.Р-6023. – Оп.4. – Спр.12566. – Арк.3–5.

⁵² Там само. – Арк.5–6.

проживати у шести промислових центрах СРСР⁵³. Усіх їх було реабілітовано в 1990-х рр.

Наприкінці 1920-х рр. до числа мінусників активніше почали зараховувати й тих, у кого завершувався термін більш суворого покарання у вигляді заслання. Згодом (15 березня 1930 р.) до ст. 33 КК УСРР буде внесено зміни, які збільшуватимуть лави мінусників: «Засуджені до позбавлення волі у виправно-трудовах таборих та обов'язкового поселення у певних місцевостях після відбуття строку позбавлення волі поселяються на строк, до вичерпання якого вони позбавлені права вільного вибору місця проживання»⁵⁴. Цю санкцію було практично повністю запозичено з кримінального законодавства Російської імперії, доповненого в 1906 р. уточненням щодо обмежень для певних категорій покараних за злочини проти держави, яким заборонялося змінювати місце проживання та перебування у столицях і столичних губерніях, у губернських містах, повітах і всіх місцевостях, розташованих ближче 25 верст від губернських міст тощо⁵⁵.

Подібні репресивно-дискримінаційні рішення, як у 1920–1930-х рр., так і пізніше, здебільшого ухвалювала Особлива нарада при колегії ОДПУ СРСР. Так, у 1925 р. 23-річним ровесницям із Кременчука Мілі Тверській і Гені Титиевській цей позасудовий орган навздогін за основним покаранням (три роки заслання) розпорядився «заборонити проживання у визначених місцевостях СРСР терміном на три роки». Хоча додаткових даних стосовно згаданих жінок поки що віднайти не вдалося, але, скоріше за все, обидві вони проходили за однією справою. Вірогідно тому й реабілітували їх за рішенням Полтавської обласної прокуратури в один день – 22 серпня 1994 р.⁵⁶

Вивчення матеріалів інших архівних справ і документів того періоду дає змогу зробити певні узагальнення:

- попри директивні приписи позасудові органи (як республіканський, так і союзний) ухвалювали рішення щодо вислання в «географічний мінус», не дотримуючись спільного (однотипного) «протоколу» та правил;

- вироки редакційно різнилися («мінус 6», «заборонити проживання у визначених місцевостях СРСР/УСРР», або містили перелік конкретних територій);

- практикувалася «кампанійщина», коли майже всім «соціально небезпечним» – мінусникам інкримінували «пропаганду» та «агітацію»;

- панувала загальна юридична (а почасти й не тільки юридична) безграмотність слідчих, добре знання ними статей Кримінального кодексу, наказів і вказівок НКВС, ОДПУ, ДПУ було винятком, а не правилом;

- поширеною стала практика передачі справ без жодних доказів провини із судів загальної юрисдикції до позасудових органів;

- часто-густо слідство затягувалося, коли заарештованих – майбутніх мінусників – іноді по півроку, а то й більше утримували під вартою.

⁵³ Національний банк репресованих. – Записи №177883, 161610, 161445.

⁵⁴ Уголовное законодательство СССР и союзных республик (Основные законодательные акты). – С.88–89.

⁵⁵ Див.: [Електронний ресурс]: http://pravo.by/upload/pdf/krim-pravo/ulogenie_o_nakazaniyah_ugolovnih_i_ispravitelnih_1845_goda.pdf

⁵⁶ Національний банк репресованих. – Записи №176854, 17664.

Така ситуація зберігалася тривалий час після ухвалення базових директив про надання повноважень позасудовим органам здійснювати примусове «видалення». Тому в 1930–1931 рр. паралельно з розширенням масштабів репресій, зокрема й на селі, відбувалося вдосконалення законодавства та практики позасудового репресування. Було ухвалено низку відповідних урядових і відомчих директив, які мали стати своєрідними «абетками» для виконавців, котрі множили число мінусників – ізгоїв більшовицької держави.

Хоча суди загальної юрисдикції тоді (як, зрештою, і пізніше) не практикували вислання як основне покарання, 10 січня 1930 р. ВЦВК і РНК РСФРР ухвалили постанову «Про вислання та заслання, що застосовується за судовими вироками». Виокремлювалися два види вислання (майже ідентичні до тих, які були прерогативою позасудових органів ще від 1922 і 1924 рр.): а) «видалення» лише з однієї місцевості; б) таке саме, але із заборону проживання в певних місцевостях, визначених у спеціальному переліку. Вислані за судовим вироком, як це й передбачалося відповідною статтею КК УСРР, позбавлялися права повернутися додому впродовж п'яти років⁵⁷.

Практично відразу з появою згаданої постанови 11 січня 1930 р. вийшов наказ ОДПУ №19/10, який широко використовувався в позасудовій практиці. Цією директивою (через шість років після появи положення про права ОДПУ) нарешті оголошувалася інструкція про застосування положення про заслання та вислання, оскільки доволі туманне тлумачення цих різних за змістом покарань спричиняло їх ототожнення, а отже й застосування до різних категорій репресованих.

Знову давалося роз'яснення змісту трьох видів вислання: найбільш м'якого – звичайного (лише з певного населеного пункту із заборону повертатися туди, а також району та округи, до складу якого він входив); і двох суворіших – вислання з певної місцевості з наступною заборону проживання там та в деяких інших місцевостях упродовж трьох років (пункт «б»); і такий самий вид покарання, але з прикріпленням до певного населеного пункту на термін до трьох років (пункт «в»)⁵⁸. Тим часом за судовим вироком цей термін становив п'ять років.

Особи, яких чекало згадане в пунктах «а» й «б» покарання, як правило на власний розсуд обирали собі нове місце проживання за винятком заборонених населених пунктів. Для них не передбачалося відповідного контролю з боку ОДПУ – ані так званого гласного контролю/нагляду, ані негласного (агентурний нагляд, перлюстрація кореспонденції та ін.). З'являтися на регулярну реєстрацію (раз на три дні, або кожні чотирнадцять діб) зобов'язували лише тих, кого висилали з прикріпленням до певної місцевості, або засилали у віддаленні райони СРСР.

У додатку подавалися місцевості, де заборонялося проживати мінусникам: 1) прикордонні округи; 2) Московська обл.; 3) Ленінградська обл.;

⁵⁷ Хронологическое собрание законов, указов Президиума Верховного Совета и постановлений Правительства РСФСР. – Т.2: 1929–1939 гг. – Москва, 1959. – С.79–82.

⁵⁸ Полян П. География несвободы: об инфраструктуре депортаций и советской режимности [Електронний ресурс]: <http://demoscope.ru/weekly/2015/0651/analit04.php>

4) Північнокавказький край і Дагестан; 5) усі центральні округи областей, країв, автономних республік; 6) уся територія УСРР; 7) уся територія Білоруського військового округу; 8) уся територія ЗСФРР; 9) міста Ашхабад, Керкі, Мерв з округами (Туркменська СРР); 10) Красноводськ (Туркменська СРР); 11) уся Узбецька СРР і Каракалпацька АСРР; 12) уся Таджикицька СРР⁵⁹. Загалом – «мінус 12». Саме такий запис (замість «мінус 6») відтоді мали фіксувати в рішеннях Особливої наради. І саме такою стала нова символічна географія репресованого простору. На відміну від першої спроби створення уявної мапи «режимних місцевостей», оновлена редакція спричинялася не тільки страхом перед загрозою внутрішнього антирадянського спротиву, а й породженою «воєнною тривогою» 1927 р. та цілком прагматичною політикою зміцнення кордонів, у тому числі шляхом «видалення» з прикордонних територій і військових округів або заборонаю проживання тут «небезпечних» для радянської влади «елементів».

Тепер простір очікування внутрішнього опору порівняно з попереднім часом помітно збільшився. Не тільки Київ, Харків та Одеса, а вся територія Української СРР позначалась як режимна. До потенційно готової опиратися, і тому небезпечної України додалися й інші географічні осередки напруги з очевидно національним (а радше – національно-визвольним) забарвленням. Серед них буремний ще з часів Російської імперії Північний Кавказ і Дагестан, а також величезні терени Середньої Азії, де стигматизовані як «басмачі» («нападники») повстанці плекали різні ідеї (від ісламського комунізму до власне ісламської держави, від «єдиного Туркестану» до «соборного ісламського світу» тощо) та боролися за них і після нищівних поразок від РСЧА 1920-х рр., здійснюючи впродовж 1930-х рр. із території суміжних країн стрімкі рейди (у тому числі цілком бандитського ґибу)⁶⁰. Примітно, що після остаточного приборкання народів Середньої Азії та Казахстану (у тому числі голодом), ці терени з режимних і заборонених для проживання перетворюються на цілком «придатні» для вислання сюди з інших куточків «країни Рад» цілих репресованих етносів.

Слід зазначити, що в аналізованому наказі, як і раніше, доволі сумбурно й непослідовно викладалися процедурні нюанси репресування тих, хто став мінусником. Оскільки вони суттєво відрізнялися від того, що відбувалося в реальному житті, немає сенсу переказувати їх. Натомість матеріали архівно-кримінальних справ дають змогу доволі точно реконструювати процедурні складові розправи з цією категорією осіб.

На підставі попередніх даних, зібраних слідством (а іноді й за звичайним доносом), людину заарештовували, брали під варту, подеколи не на один місяць. Декого («особливо небезпечних») навіть відправляли в Київ до Лук'янівської в'язниці. Лише після рішення Особливої наради, яке сукупно

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Див. докл.: Пылев А.И. Басмаческое движение в Средней Азии (1918–1934): Общие черты и региональные особенности: Дисс. ... канд. ист. наук. – Санкт-Петербург, 2007; Бляхер Л.Е., Ярулин И.Ф. Кто такие басмачи? (Советское мифотворчество и стигматизация гражданской войны в Средней Азии) // Полития: Анализ. Хроника. Прогноз. – 2016. – №2(81). – С.109–123.

із зобов'язанням залишити на визначений термін місцевість, де він проживав, власноручно підписував репресований, мінусника звільняли з-під варті. Якщо рішення позасудового органу передбачало прикріплення до певного місця, то покараного повідомляли про це і призначали конкретний населений пункт, де він (під підписку) мав оселитися. Про це ставили до відома й тамтешнє відділення ОДПУ–ДПУ.

Принагідно слід зазначити, що на рубежі 1920–1930-х рр. саме останнє покарання, а не найбільш м'який вид примусового вислання, застосовувалося найчастіше. До того ж чітко простежується доволі важлива обставина: у заключному висновку слідства, як правило, для обвинувачених за ст. 54-10 КК УСРР (1927 р.) «відповідальні» особи республіканського рівня клопоталися про ув'язнення до концтабору. Але Особлива нарада, зазвичай, успіє реч цій пропонованій санкції ухвалювала рішення про вислання. Про якусь гуманність позасудового органу не йшлося. Просто на межі 1920–1930-х рр., як доводить Г.Іванова, наступила «криза перевиробництва» ув'язнених: «13 квітня 1929 р. у РНК СРСР надійшла доповідна записка наркоматів юстиції, внутрішніх справ та ОДПУ. У документі наголошувалося, що існуюча система заходів соціального захисту у вигляді ізоляції соціально небезпечних елементів у місцях позбавлення волі “виявилася надто дороговартісною для держави, спричинила збільшення тюремного населення й зробила вирок суду абсолютно нереальним”»⁶¹. Автори записки вбачали вихід у переосмисленні ролі пенітенціарної системи у структурі політичного та економічного розвитку СРСР і, власне, в її реорганізації, що завершилося постановням «архіпелагу ГУЛАГ». Саме на рубежі 1920–1930-х рр. розбудова цієї зловісної імперії набувала юридичного, політичного, організаційного та матеріального оформлення. І поки «табірні комплекси [...], засновані на початку 1930-х рр., були непідготовленими»⁶², засуджених просто «перетримували» в «географічному мінусі», і часто лише для того, щоб повернутися до посилення репресії й відправки до таборів трохи згодом – попри те, що в інструкції від 11 січня 1930 р. фіксувалося, що особа, яка відбула свій строк вислання (за відсутності нового вироку), повертається додому та поновлюється у правах. Із новим вироком для таких людей не зволікали.

Минуло трохи більше року й в ОДПУ (з огляду на різнобій у рішеннях Особливої наради) зрозуміли, що на місцях знову, як і раніше, недостатньо чітко розібралися з обсягами географічних обмежень, які отримували мінусники відповідно до чинної інструкції про примусове вислання. Тому 13 березня 1931 р. спеціальним наказом ОДПУ СРСР розтлумачило, що «мінус 6» скасовується остаточно, і на всіх без винятку мінусників поширюється заборона проживання у 12 населених пунктах, перерахованих у відповідному переліку, наведеному в інструкції 1930 р.⁶³

⁶¹ *Іванова Г.М.* История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – Москва, 2006. – С.161.

⁶² *Епллблом Е.* Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А.Іщенка. – К., 2006. – С.85.

⁶³ *Полян П.* География несвободы: об инфраструктуре депортаций и советской режимности [Електронний ресурс]: <http://demoscope.ru/weekly/2015/0651/analit04.php>

Намагаючись безповоротно «легітимізувати» загін мінусників радянської держави, в ОДПУ СРСР вирішили, знову ж таки традиційно навздогін, пояснити, як саме слід чинити з колишніми в'язнями таборів (від 1930 р. концентраційні було перейменовано на виправно-трудова), підготувавши 31 грудня 1931 р. спеціальну інструкцію. Ті, хто отримував «географічний мінус» як додаткове покарання, відтепер теж мали чітке обмеження на проживання у 12 населених пунктах. Просто з-за ґрат, як правило без конвою, а лише зі спеціальним посвідченням, гулагівські мінусники мали вирушати до населеного пункту, де їм належало мешкати під невисипущим контролем місцевих карально-репресивних органів (ОДПУ – за рішенням Особливої наради, міліції – за вироком суду). Ця ж норма розповсюджувалася й на достроково звільнених із таборів⁶⁴.

Після появи згаданих директив і спеціальних інструкцій кількість мінусників почала неухильно зростати як за рахунок «соціально небезпечних» із числа міського населення, так і селян. Хоча останні у цей час, і без вислання в адміністративному порядку, перебували в епіцентрі репресивної політики у зв'язку з колективізацією.

8 червня 1932 р. рішенням Особливої наради при колегії ДПУ УСРР до когорти мінусників із забороною права проживання у 12 населених пунктах потрапив мешканець с. Семенівка Обухівського району на Київщині, рахівник місцевого колгоспу, колишній вояк Армії УНР Петро Сторожик (1889 р. н.). Як і більшості таких як він, йому інкримінували ст. 54-10 КК УСРР, звинувачуючи в тому, що «за допомогою заможної частини села, маючи штучний авторитет серед населення, проліз у масові сільські органи, проштовхуючи в них своїх заможних прибічників, здійснював агітацію проти всіх заходів радянської влади». Новоспечений мінусник сам обрав місцем свого проживання Алма-Ату, куди й вирушив 2 липня – відразу після звільнення з-під варти. Реабілітований у 1989 р.⁶⁵

Серед містян, яких рішенням Особливої наради примусово «видаляли» в «географічний мінус», переважали релігійні діячі, студенти, службовці, працівники залізничного транспорту й інші, котрим інкримінували шкідництво, «систематичну агітацію проти заходів радянської влади та компартії з питань колективізації, індустріалізації, державних позик, соцзмагання й ударництва», а також участь у міфічних «контрреволюційних організаціях» чи релігійних об'єднаннях. Мінусниками ставали особи, виявлені в межах загальних заходів з «очищення засмічених районів» радянського прикордоння. Для кожного з них обтяжувальними обставинами ставала колишня служба в Армії УНР, спорідненість із «куркулями» або «зв'язки із закордоном».

Користуючись «юридичними» підказками своїх підручних, очільники більшовицької держави та карально-репресивних органів трактували вислання як соціально-політичну превенцію для запобігання вчиненню нового «злочину», або впливу на «здорове» оточення. За їхнім задумом, така ізоляція

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.263. – Спр.13266. – Арк.20–21.

від звичного середовища мала позбавити «соціально небезпечних» осіб можливості «інфікувати» «будівничих соціалізму/комунізму» своїми ідеями.

Якщо на початку існування радянської влади більшість директив мали, начебто, тимчасовий характер і розраховувалися на час ліквідації «небезпеки», яка існувала для нової влади в перші її роки, іншими словами – у надзвичайний період, то вже в 1920-х рр. остаточно викристалізувався інститут позасудового вислання, відтворений радянською владою зі старанним запозиченням таврованого досвіду Російської імперії.

Більшовики вдавалися спершу до хаотичних, а згодом до вже більш-менш упорядкованих насильницьких переміщень «контрреволюціонерів» і «соціально небезпечних елементів». Оскільки розправа у судовому порядку була доволі марудною справою, позаяк передбачала принаймні формальну наявність доказів провини тієї чи іншої особи, то спрощена позасудова – набувала дедалі ширших масштабів.

Від 1922 р. почалося інституційне оформлення адміністративного вислання та підготовка нормативно-правової бази для згаданого покарання. Упродовж 1924–1930 рр. у правовому тезаурусі поступово закріпилася дефініція «адміністративна репресія» та виникли позасудові органи, на які покладалося її здійснення, відбулося розширення кола потенційних мінусників, запроваджувалася триступенева система географічної ізоляції дійсних та уявних опонентів радянської влади.

Утім наявний інструментарій терору сталінський режим уважав недостатньо ефективним у справі соціально-політичної «санації» держави. Тому на рубежі 1920–1930-х рр. розгорнулася підготовка до масштабних і радикальних новачій, зокрема створення додаткових надійних режимних обмежень через запровадження паспортної системи. У такий спосіб більшовики планували доповнити дієвий інструментарій терору з перспективою на «витіснення» з усіх сфер життєдіяльності тих категорій населення, які, на їхнє переконання, могли заважати навіть у майбутньому.

Крім того, удаючись до широкого застосування вислання/заслання більшовицька влада створювала власну символічну географію, у котрій позначалася й колоніальна ієрархія територій, і простори владних страхів, де українські землі завжди (!) посідали чільне місце, і цілком прагматичні завдання непорушності кордонів, і імперське уявлення про комфортні для життя та погибельні місця. Саме через санкцію, застосовану до мінусників, радянська влада не тільки обмежувала права громадян, а й привласнювала простір, що у символічних уявленнях як репресованих, так і потенційно репресованих громадян поставав «чужим» і почасти ворожим.

(Закінчення див. у наступному числі)

REFERENCES

1. Alexopoulos, G. (2003). *Stalin's Outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926–1936*. Ithaca: Cornell University Press.

2. Bauman, Z. (1991). *Modernity and the Holocaust*. New York: Cornell University Press.
3. Blyakher, L.E. and Yarulin, I.F. (2016). Kto takie basmachi? (Sovetskoe mifotvorchestvo i stigmatizatsiya grazhdanskoï voïny v Srednei Azii). *Politiya: Analiz. Khronika. Prognoz*, 2(81), 109–123. [in Russian].
4. Conquest, R. (1990). *The Great Terror: A Reassessment*. New York: Oxford University Press.
5. Epplbom, E. (2006) *Istoriia HULAHu*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». [in Ukrainian].
6. Etkind, A. (2018). *Krivoïe gore: Pamyat' o nepogrebennykh*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian].
7. Felshtinskii, Yu.K. (1991). *Istoriï nashei zakrytosti: Zakonodatelnye osnovy sovetskoi immigratsionnoi i emigratsionnoi politiki*. Moskva: Terra. [in Russian].
8. Gernet, M.N. (1960). *Istoriya tsarskoi tyurmy* (vol.1–5). Moskva: Gosyurizdat. [in Russian].
9. Getty, J. and Naumov, O. (1999). *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*. New Haven: Yale University Press.
10. Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Publisher: Stanford University Press.
11. Ginzburg, E.S. (1990). *Krutoï marshrut: Khronika vremen kulta lichnosti*. Moskva: Sov. pisatel. [in Russian].
12. Hagenloh, P. (1999). *Police, Crime, and Public Order in Stalin's Russia, 1930–1941*. Texas: University of Texas Publisher.
13. Holquist, P. (2003). Violent Russia, Deadly Marxism? Russia in the Epoch of Violence, 1905–1921. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol.4, №3, 627–652.
14. Hrushevskiy, M. (1991). *Khto taki ukrainsi i choho vony khochut*. Kyiv: T-vo «Znannia» Ukrainy. [in Ukrainian].
15. Ivanova, G.M. (2006). *Istoriya GULAGa, 1918–1958: sotsialno-ekonomicheskii i politiko-pravovoi aspekty*. Moskva: Nauka. [in Russian].
16. Kenez, P. (1985). *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929*. Cambridge University Press.
17. Kolosov, V.A. and Polyan, P.M. (2009). Ogranichenie territorialnoi mobilnosti i konstruirovaniye prostranstva ot stalinskoi epokhi do nashikh dnei. *Rezhimnye lyudi*. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
18. Kondrateva, T.S. and Sokolov, A.K. (Eds.). (2009). *Rezhimnye lyudi v SSSR*. Moskva: ROSSPEN, Fond Pervogo Prezidenta Rossii B.N.Eltsina. [in Russian].
19. Lytvyn, N. (2010). Vyslannia profesury 1922 r. yak ideolohichni chynnyk borotby z ukrainskoiu inteliheñtsiieiu. *Forum istorychnykh nauk*, 3, 119–126. [in Ukrainian].
20. Mazypchuk, M. (2019). Fenomen «povorotivstva»: chomu ukrainski emihranty povertalys do SRSR. *Istorychna pravda*. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/03/4/153775/> [in Ukrainian].
21. Metyuz, M. (1994). Ogranichenie svobody prozhivaniya i peredvizheniya v Rossii (do 1932 g.). *Voprosy istorii*, 4, 22–34. [in Russian].
22. Mozokhin, O.B. (2006). *Pravo na repressii: vnesudebnye polnomochiya organov gosudarstvennoi bezopasnosti, 1918–1953*. Moskva; Zhukovskii: Kuchkovo pole. [in Russian].
23. Muan, N. (2005). Pasportnaya sistema i vybor mesta zhitelstva v Rossii i Sovetskom Soyuze. *Neprikosnovennyi zapas*, 4(42). [in Russian].
24. Muzychenko, P. (2006) *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
25. Obraztsova, E.N. (2014). “Minusniki” (politicheskie repressii v otnoshenii predstavitelei “byvshikh” soslovii v Kalininskoi (Tverskoi) oblasti v 1930-e gody. *Ravnina russkaya: Opyt dukhovnogo soprotivleniya*. Moskva. [in Russian].
26. Okipniuk, V.T. (2002). *Derzhavne politychne upravlinnia USRR (1922–1934): Istoryko-yurydychnyi analiz*. Kyiv: NA SBU. [in Ukrainian].
27. Pashchenko, D.A. (2019). *Stanovlennia ta evoliutsiia rezhymnoi systemy v radianskii Ukraini (1917–1953 rr.)*. Vinnytsia. [in Ukrainian].
28. Pastushenko, T. (2011). “Vizd repatriativ do Kyieva zaboroneno...”: povoiennye zhyttia kolyshnykh ostarbaiteriv ta viiskovopolonenykh v Ukraini. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

29. Peregudova, Z.I. (2000). *Politicheskii syisk v Rossii (1880–1917 gg)*. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
30. Perepelytsia, I. (1953). Sovietska pashportyzatsiia yak zasib moskovskoho ponevonnennia i teroru. *Vyzvolnyi shliakh*, 11 (73), 17–21. London. [in Ukrainian].
31. Petrus, K. (1996). *Uzniki kommunizma*. Moskva: Izd-vo im. svyatitelya Ignatiya Stavropolskogo. [in Russian].
32. Polyani, P. (2015). Geografiya nesvobody: ob infrastrukture deportatsii i sovetskoi rezhimnosti. *Demoskop*, 651–652. [in Russian].
33. Polyani, P.M. (2001). *Ne po svoei vole: Istoriiya i geografiya prinuditelnykh migratsii v SSSR*. Moskva: OGI – Memorial. [in Russian].
34. Popov, V.P. (1995). Paspportnaya sistema v SSSR (1932–1976 gg.). *Sotsis*, 8, 3–14. [in Russian].
35. Pylev, A.I. (2007). *Basmacheskoe dvizhenie v Srednei Azii (1918–1934): Obshchie cherty i regionalnye osobennosti*. Doctor's thesis. Sankt-Peterburg. [in Russian].
36. Rogovin, V. (1993). Vysylka Trotskogo. *Vlast i oppozitsii*. Moskva. [in Russian].
37. Scott, J. (1998). *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press.
38. Shirer, D.R. (2014). *Stalinskii voennyi sotsializm: repressii i obshchestvennyi poriadok v Sovetskom Soyuze, 1924–1953 gg*. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
39. Solzhenitsyn, A. (2014). *Arkhipelag GULAG: 1918–1956. Opyt khudozhestvennogo proizvedeniya*. Kharkov; Belgorod: Klub semeinogo dosuga. [in Russian].
40. Tokareva, S. (2009). Politseiskii nadzor v Rossiiskoi imperii. *Voprosy istorii*, 6, 94–104. [in Russian].
41. Vynnychenko, I. (1994). *Ukraina 1920–1980-kh: deportatsii, zaslannia, vyslannia*. Kyiv: Rada. [in Ukrainian].
42. Vronska, T. (1997). Rezhymno-obmezhuvalni zakhody orhaniv vlady na vyzvolenni terytorii Ukrainy pid chas Velykoi Vitchyznianoi viiny ta v pershi povienni roky. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 1, 125–143. Kyiv. [in Ukrainian].
43. Vronska, T. (2013). *Upokorennia strakhom: simeine zaruchnytstvo u karalnii praktysi radianskoi vlady (1917–1953 rr.)*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
44. Vronska, T. (2019). *Poutornyky: pryrecheni brantsi HULAHu (1948–1953 pp.)*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
45. Vynnychenko, I. (1994). *Ukraina 1920–1980-kh: deportatsii, zaslannia, vyslannia*. Kyiv: Rada [in Ukrainian].

TAMARA VRONSKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Lecturer,
Ye.Bereznik Military Diplomatic Academy
(Kyiv, Ukraine), vronska_tamara@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7762-5461>

OLENA STIAZHKINA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Second Half of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), fotodonetsk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

MINUSNYKY IN THE SPACE OF THE SOVIET TERROR (1917–1953)

Abstract. *Minusnyky (Minus-People) is a linguistic and social invention that was created by the Soviet state through the discrimination and control over the people. The Soviet state formed social groups of “soviet citizens” and “alien” marking “alien”*

with punitive methods and with creating a specific language to define them. *Minusnyky* is a specific category of residents of the Soviet state, that were recognized as “socially-dangerous” and were given a prohibition to live in a number of localities of the USSR. Residents, that were repressed by this method were given an attachment to their personal papers, where forbidden locations were marked as “minus 6”, “minus 12” etc. The digits meant the number of areas banned for living, and the word “minus” made its way into the Soviet newspeak as a root structure of the term defining a repressed and discriminated community. **The purpose of the article** is to reveal the *Minusnyky* (Minus-People) that, for a long time, was an invisible category of repressed people for historians. The research goals include analyzing the process of constructing the Bolshevik concept of the geographical isolation of the mentioned persons, as well as institutionalization, instrumentalization, practical implementation of this kind of suppression of “disloyal” people and defining the logic of creating the Soviet space as a space of prohibitions. **The methodology** of the research connects the tools of historical and juristical analysis, social anthropology, and the conception of social space creation. **The scientific novelty** of the research lies not only in including a new concept *Minusnyky* into the research thesaurus but also in an expansion of a general understanding of the political terror and its consequences. The regime of the Soviet territories is analyzed not as a manifestation of Stalin’s repressive policies but as an organic part of the existence of a totalitarian mechanism, the first rotations of which came at the same time with the capturing of power by the Bolsheviks. The socio-political portraits of *Minusnyky* and the reasons for gaining them such status are presented for the first time. The article traces the change of “forbidden map” and clarifies the logic and paradigmatic changes in the creation of symbolic Soviet geography. **Conclusion.** It is already proved, that the total terror, except the well known forms of repressions (physical eliminations, imprisonment, exiles), is widely used “purge” of the society by geographical isolation of residents, that were recognized as “social-dangerous”, and the former political prisoners of GULAG’s. The forced eviction and prohibition of living in certain areas became an effective mechanism of the social engineering with long term action. Creating the big community of *Minusnyky* (Minus-People) was a part of society atomization process, creation of the soviet territorial hierarchy, social exclusion of people and territories.

Keywords: terror, repression, discrimination, forced eviction, *Minusnyky* (Minus-People), isolation, social engineering, regime territories, space of terror.